

Article history:

Received 23 January 2024

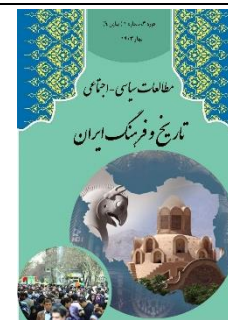
Revised 10 March 2024

Accepted 09 April 2024

Published online 21 May 2024

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 3, Issue 1, pp 280-295

Economic Reforms of Kamal al-Mulk Ali ibn Ahmad Samirami, Minister During the Seljuk Period (1119-1121 CE), and Their Impact on the Political and Social Transformations in Iran

Abolfazl. Zeinali¹, Mahboub. Mahdavian^{2*}, Amir. Abdulahi³, Hasan. Mohammadi⁴¹ PhD Candidate, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy Branch, Islamic Azad University, Khoy, Iran² Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy Branch, Islamic Azad University, Khoy, Iran³ Assistant Professor, Department of History, Maku Branch, Islamic Azad University, Maku, Iran⁴ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Urmia Branch, Islamic Azad University, Urmia, Iran

* Corresponding author email address: Dr.m.mahdvian@gmail.com

Article Info

A B S T R A C T

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Zeinali, A., Mahdavian, M., Abdulahi, A., & Mohammadi, H. (2024). The Political Marketing Model in the Presidential Elections of the Islamic Republic of Iran. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(1), 280-295.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Considering the history of the Seljuks, the bureaucracy of this period holds a special status, and an examination of the reforms by Seljuk reformers reveals the capabilities of bureaucratic elites and the potential strength of this institution. Kamal al-Mulk Samirami (Ministry: 1119-1121 CE) was among these political elites, who, with his reformist mindset and experience in bureaucratic matters, managed to resolve the political and economic challenges through the implementation of certain economic reforms. Despite the weakening of the ministry at that time, as the minister of Sultan Mahmud Seljuk (1117-1131 CE), he endeavored to address the existing political and economic disconnections through swift reforms. Given the political and economic crises during Sultan Mahmud's reign, the minister also employed his efforts in implementing economic reforms. This research, using a descriptive-analytical method and a library-based approach, focuses on reviewing Kamal al-Mulk's era, his political background, and his most significant economic reforms during his two-year ministry. The findings of the study indicate that after achieving relative success in political reforms, Samirami took important steps to advance economic reforms in areas such as the regulation of taxes, the establishment of the Diwan al-Mufradat (Office of Singularities), the improvement of agriculture and animal husbandry, and the promotion of trade, as well as the distribution of monetary grants. Although, due to the power of his opponents and the eventual weakening of the minister, his adversaries ultimately removed him, his efforts resolved some of the political instability of Sultan Mahmud's era and paved the way for subsequent reformers such as Darghazini and Kamal al-Din Khazin.

Keywords: Seljuks, Bureaucratic System, Reforms, Sultan Mahmud, Kamal al-Mulk Samirami

EXTENDED ABSTRACT

The Seljuk period, particularly under the reign of Sultan Mahmud (1117-1131 CE), was marked by significant political and economic instability, which necessitated substantial reforms to restore order and stability within the empire. One of the key figures during this time was Kamal al-Mulk Ali ibn Ahmad Samirami, who served as the minister from 1119 to 1121 CE. His tenure, although brief, was characterized by an ambitious reform agenda aimed at addressing the economic and political challenges that plagued the Seljuk administration. This abstract provides a detailed analysis of Kamal al-Mulk's reforms, focusing on their scope, implementation, and impact on the broader socio-political landscape of Iran during the Seljuk era.

Kamal al-Mulk's reforms were driven by a deep understanding of the underlying issues that weakened the Seljuk Empire. At the core of his strategy was the belief that economic stability was essential for political consolidation. He recognized that the fragmentation of the empire, the influence of military elites, and the depletion of the royal treasury were major obstacles that needed to be overcome. To address these challenges, Kamal al-Mulk initiated a series of economic reforms that targeted the most pressing issues, including tax regulation, agricultural improvement, and the promotion of trade (Bandari & Jalili, 1977).

One of the most notable reforms introduced by Kamal al-Mulk was the establishment of the Diwan al-Mufradat, or the Office of Singularities. This institution was tasked with managing the state's financial resources more efficiently, particularly in terms of tax collection and distribution. By centralizing financial administration, Kamal al-Mulk aimed to reduce corruption and ensure that revenues were adequately channeled to support the state's needs. The Diwan al-Mufradat also played a crucial role in mitigating the power of the military elites, who had previously exerted significant control over the empire's finances (Bandari & Jalili, 1977).

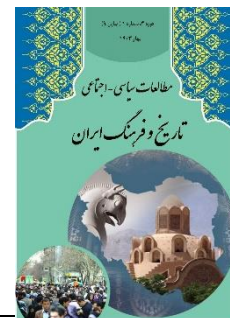
In addition to tax reforms, Kamal al-Mulk focused on reviving the agricultural sector, which had suffered greatly due to years of neglect and political turmoil. He implemented policies that encouraged the reclamation of abandoned lands and the improvement of irrigation systems, which were vital for boosting agricultural productivity. These efforts not only enhanced food security but also provided a stable economic foundation for the empire. The promotion of animal husbandry and trade further complemented these agricultural reforms, creating a more integrated and resilient economy (Bandari & Jalili, 1977).

Despite the initial success of these reforms, Kamal al-Mulk faced significant opposition from various factions within the Seljuk court. His efforts to curtail the power of the military elites and redistribute wealth through economic reforms threatened the established order. This opposition ultimately culminated in his removal from office, highlighting the challenges that reformist ministers faced in a politically fragmented and militarized environment. However, Kamal al-Mulk's reforms had a lasting impact, setting the stage for future administrators who continued his efforts to strengthen the state (Ibn Athir et al., 1987).

The political and social transformations that occurred as a result of Kamal al-Mulk's reforms were profound. By addressing the economic disconnections within the empire, he helped to stabilize the political environment, albeit temporarily. His reforms also paved the way for subsequent ministers, such

as Darghazini and Kamal al-Din Khazin, who built upon his legacy to further the cause of state consolidation. The relative success of these reforms demonstrated the potential of bureaucratic elites to effect change in a time of crisis, underscoring the importance of competent administration in maintaining the stability of the Seljuk Empire ([Ibn Athir et al., 1987](#)).

In conclusion, Kamal al-Mulk Ali ibn Ahmad Samirami's tenure as a Seljuk minister was marked by ambitious and impactful reforms that sought to address the economic and political challenges of his time. Although his efforts were met with resistance and his time in office was short-lived, the legacy of his reforms endured, influencing the course of Seljuk administration in the years that followed. His work highlights the critical role of reformist leaders in navigating the complexities of empire management, particularly during periods of instability .

اصلاحات اقتصادی کمال‌الملک علی بن احمد سمیرمی وزیر دوره سلجوقیان (۵۱۳-۵۱۵ ق) و تأثیر آن در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران

ابوالفضل زینالی^۱، محبوب مهدویان^{۲*}، امیر عبدالهی^۳، حسن محمدی^۴

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران
۲. استادیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران
۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد ماکو، دانشگاه آزاد اسلامی، ماکو، ایران
۴. استادیار، گروه معارف اسلامی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Dr.m.mahdvian@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

زینالی، ابوالفضل، مهدویان، محبوب، عبدالهی، امیر، و محمدی، حسن. (۱۴۰۳). اصلاحات اقتصادی کمال‌الملک علی بن احمد سمیرمی وزیر دوره سلجوقیان (۵۱۳-۵۱۵ ق) و تأثیر آن در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۱)، ۲۹۵-۲۸۰.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

با توجه به تاریخ سلجوقیان، دیوانسالاری این دوره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و بررسی اصلاحات مصلحان سلجوقی حاکی از قابلیت نخبگان دیوانسالاری و توانمندی این نهاد بالقوه می‌باشد. کمال‌الملک سمیرمی (وزارت ۵۱۳-۵۱۵ ق) از جمله نخبگان سیاسی بود که با تفکر اصلاح‌گرا و تجربه در مسائل دیوانسالاری توانست با انجام برخی اصلاحات اقتصادی راه برون رفت از مشکلات سیاسی و اقتصادی را حل و فصل نماید. علیرغم تضعیف نهاد وزارت در آن زمان در مقام وزیر سلطان محمود سلجوقی (۵۱۱-۵۲۵ ه. ق) سعی کرد با اجرای اصلاحات به روش ضربتی گسست‌های موجود در ساختار سیاسی و اقتصادی را رفع کند. نظر به بحران‌های سیاسی و اقتصادی در دوره سلطان محمود، وزیر نیز تلاش‌های خویش را در اجرای اصلاحات اقتصادی به کار بست. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای علاوه بر مروری بر زمانه مشارالیه و پیشینه سیاسی کمال‌الملک، مهم‌ترین اصلاحات اقتصادی وی را در زمان دو سال وزارتش در کانون توجه دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سمیرمی بعد از توفیق نسبی در اصلاحات سیاسی، گام‌های مهمی برای پیشبرد اصلاحات اقتصادی در زمینه نظم و نسق مالیات‌ها، ایجاد دیوان مفردات، بهبود کشاورزی و دامپروری و تجارت، اعطای بخشش‌های نقدی برداشت. هرچند نظر به قدرت مخالفان و تضعیف وزیر در نهایت مخالفان وی را از میان برداشتند، ولی تلاش‌های وی بخشی از بی‌ثباتی‌های سیاسی دوران سلطان محمود را حل کرد و راه را برای اصلاحگران بعدی چون درگزینی و کمال‌الدین خازن هموار کرد.

کلیدواژگان: سلجوقیان، نظام دیوانی، اصلاحات، سلطان محمود، کمال‌الملک سمیرمی.

مقدمه

عصر سلجوقی از لحاظ وجود نخبگان و مصلحان سیاسی و اقتصادی از جایگاه ویژه‌ای در بین ادوار تاریخی برخوردار است. سلطان محمود سلجوقی (۵۱۱-۵۲۵ ه. ق) وارث سلطنتی بود که دارای مشکلات و گرفتاری‌های عدیده‌ای در درون بود. در دوران وی چند تن از وزیران سلجوقی برای برون‌رفت مشکلات و بحران‌های امپراتوری اقدامات اصلاح‌گرانه انجام دادند تا بتوانند اقتدار از دست رفته امپراتوری را بازگردانند. البته نهاد وزارت نیز به مانند سایر نهادها و کانون‌های دیگر در این دوره دچار مشکلات و بحران‌های زیادی گشته بود. از مهم‌ترین تحولاتی که پس از خواجه نظام‌الملک در امپراتوری سلجوقی رخ داد، تضعیف و تقلیل نهاد وزارت بود. کارکرد نهاد دیوانسالاری پس از فوت ملک‌شاه به سبب افزایش نفوذ افراد نظامی رو به تضعیف نهاده و وزرا نیز مانند خود سلاطین و امراء و سایر دیوانیان در کشمکش‌های سیاسی و نظامی سهیم شدند. در این دوره از یک‌طرف در قسمت غرب امپراتوری وزرای اصلاح‌طلبی چون کمال‌الملک سمیرمی و ابوالقاسم درگزینی و از جانب شرق کسانی چون مختص‌الملک کاشی در دستگاه سلطان سنجر اقدام به کارهای اصلاحی نمودند (Yousefi Far, 1994).

در تک‌نگاری‌های مربوط به وزیران درآثاری چون آثار الوزراء عقیلی، دستور الوزراء خواندمیر، تاریخ الوزراء قمی مطالبی راجع به مجدالملک آمده است. برخی اصلاحات وی هم در منابع دودمانی دوره سلجوقی، چون تألیفات بنداری، راوندی، حسینی، نیشابوری بازتاب یافته است. کتاب وزارت در عهد سلجوقی الدین تالیف عباس اقبال از کمال‌الملک سمیرمی صحبت کرده است. ناصر صدقی در مقاله‌ای تحت عنوان تحلیلی برسیاست‌های اقتصادیدولت سلجوقی در زمینه نظام مالیاتی و ویژگی‌های سیاست‌های اقتصادی دولت سلجوقی رابیان نموده و در مقاله دیگری هم به تعارضات درون ساختاری و کارکردی در نظام دیوانسالاری دولت سلجوقی پرداخته است (Hamadani & Roshan, 2007). اسماعیل حسن زاده در مقاله‌ای با عنوان اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی اصلاحات و محورهای اصلاحات سمیرمی را مورد بررسی قرار داده است. اما از آنجا که مقاله مذکور در صدد بررسی رابطه بین اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در این دوره بوده، موضوع اصلاحات کمال‌الملک سمیرمی چندان محلی از اعراب نداشته است. ابوالقاسم فروزانی در کتاب سلجوقیان از آغاز تا فرجام به بررسی اقدامات سلجوقیان و وزرای ایشان پرداخته و شهرام یوسفی فر هم در کتاب تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان به برخی از جنبه‌های اصلاحات وی توجه نشان داده است. کارلا کلوزنر از پژوهشگران غربی هم در کتاب دیوانسالاری در عهد سلجوقی به صورت جزئی به برخی اصلاحات اقتصادی کمال‌الملک اشاره کرده است. چهره برخی از نخبگان سیاسی یا در حاشیه قرار گرفته یا دیدگاه‌های متفاوت و متناقضی درباره آن‌ها مطرح شده است که در این پژوهش به تبیین اصلاحات اقتصادی کمال‌الملک پرداخت می‌شود. بیشتر تحقیقات و پژوهش‌ها حول محور مصلحان بزرگ چون خواجه نظام‌الملک و... انجام شده و همین امر سبب نادیده گرفتن و گمنامی دیگر شخصیت‌های اصلاح‌گر این دوره شده است. به همین سبب این پژوهش در صدد بررسی و تحلیل اصلاحات کمال‌الملک سمیرمی و تأثیر آن در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دستگاه سلطان محمود است.

چارچوب مفهومی

اصلاح

اصلاح از مفاهیم پر کاربرد علوم اجتماعی است و نویسندگان حوزه علوم اجتماعی، اصلاح را در کنار مفهوم متضاد آن یعنی انقلاب بررسی می‌کنند. اصلاحات بیانگر مفهومی از تغییر و تحول به سوی وضعی بهتر به زبان دیگر حرکتی است به سوی تکامل، در جهت رشد و پیشرفت و بهبود اوضاع (Hasanzadeh, 2007). یکی از راه‌های ایجاد دگرگونی در ساختارهای جامعه، اصلاحات است و از طریق دگرگون

سازی ساخت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اداری می‌توان بحران‌های بالقوه و بالفعل و نیز موجود را خنثی کرد. همچنین دامنه، سرعت، خط مشی دگرگونی‌ها ناشی از خواست مصلحان و ضرورت‌های اجتماع است. اصلاحات، دگرگونی است که در آن قدرت گروه‌های تاکنون ممتاز کاسته می‌شود و جایگاه اقتصادی و منزلت اجتماعی نامممتاز بالا می‌رود (Huntington & Salasi, 1996). مصلح در ابتدا هدف هایش را آشکار و به امید دستیابی به آن‌ها تا آنجا که می‌تواند بر این اهداف تأکید می‌کند. دیگر روش تدریجی یا شاخه به شاخه که در آن روش پنهان کردن هدف‌ها، جداکردن محورهای اصلاحات از یکدیگر و دنبال کردن یک دگرگونی در یک زمان معین است (Huntington & Salasi, 1996).

نظریه نخبگان پاره تو

می‌توان ساخت سیاسی در دوره سلجوقی را به عنوان مجموعه و گروهی از نخبگان در نظر داشت که امر سیاسی اقتصادی از وجه عملی در اختیار آن‌ها بود و انسان هدایتگر کشتی سیاست و اقتصاد و سازنده آن بودند. از چنین منظره جایگاه شخصیت‌های سیاسی، نقش و تاثیرگذاری آن‌ها را باید در چارچوب کشمکش‌ها و منازعات نخبگان درک نمود. ویلفردو فدریکو داماسو پاره تو^۱ (۱۱۲۷-۱۵۴۵) جامعه شناس، اقتصاددان، مهندس و فیلسوف ایتالیایی مبدع مکتب یا نظریه نخبگان بود. از نظر پاره تو، نخبه فردی است که در وجودش نوعی قابلیت فوق العاده نهفته است (Azghandi, 1992). ناکارآمدی به نظر او، هر کسی که در شاخه فعالیت خودش از قبیل سیاسی، نظامی، اقتصادی و... بهترین نمره‌ها را بگیرد، فارغ از بعد اخلاقی و انسانی به او نخبه می‌گویند (Taheri). در اندیشه پاره تو نخبه کسی است که بالاترین جایگاه را در فعالیت‌های اجتماعی و انسانی دارد و به زعم پاره‌ای تمایز نخبه از توده یک فرآیند کاملاً تجربی است و نیاز به استدلال‌های علمی مشخص ندارد. در واقع کارگزاران دارای جایگاه مشخصی در جامعه هستند و ایشان سرآمد جوامع خود محسوب می‌شوند. پاره تودودسته نخبه را از یکدیگر متمایز می‌کند نخبه حاکم که در حکومت فعالیت دارد و نخبه غیر حاکم. پاره تو در کتاب رساله‌ای در باب جامعه شناسی سیاسی عمومی مفاهیم اصلی نظریه خود در مورد چگونگی انسجام و همبستگی جوامع انسانی بیان می‌دارد. تعادل و ثبات اجتماعی که عبارت از نابرابری‌های موجود در میان انسان هاست و موجب پیدایش گروه نخبگان می‌گردد. منافع که عبارت از انگیزه‌های اقتصادی عمل اجتماعی هستند. غرایز یا ذخایر ثابت که احساساتی هستند که بر رفتار اجتماعی تأثیر می‌گذارند. «مشتقات» که مظاهر شبه عقلانی و فریبنده غرایز هستند و معمولاً شکل عقاید فلسفی، اخلاقی و مذهبی به خود می‌گیرند.

اوضاع سیاسی اقتصادی دوره کمال الملک سمیرمی

کمال‌الملک سمیرمی وزارت را در حالی در دست گرفت که دولت با مشکلات و بحران‌های فراوانی دامن‌گیر شده بود. علاوه بر اینکه سلطان محمود از لحاظ سنی خردسال بود، خزانه خالی، نابسامانی و پریشانی اوضاع، اختلاف و دودستگی شدیدی نیز در بین امراء و لشکریان سلطان محمود وجود داشت که شرایط را برای وی سخت‌تر کرده بود. مسئله قدرت‌طلبی روزافزون امیران نظامی مهم‌ترین بحران بود. امراء که بعد از مرگ ملک‌شاه سلجوقی به مدت دو دهه نفوذ خود را بر سلاطینی چون برکیارق و سلطان محمد گسترده بودند، با تغییر سلطان جدید در پی آن بودند از سلطان محمود نیز امتیازات بیشتری بگیرند. بیشتر امرای ناراضی تغییر سلطان جدید را فرصتی مناسب برای برخوردارشدن از موقعیت‌ها و امکانات حکومت می‌دیدند اما هر اقدامی که در این راستا صورت می‌دادند، در خود نطفه ناراضیتی واکنش‌های بعدی گروه دیگری از امرای نظامی که از وضعیت به وجود آمده دلخور بودند، فراهم می‌آورد و سبب می‌گردید آنان به مدعیان و رقبای سلطان روی آورند یا از مرکز قدرت کناره‌گیری کنند و در راستای احیای موقعیت مطلوب خود کوشش نمایند (Yousefi Far, 2004). بدین صورت اقدامات،

¹ Vilfredo Federico Damaso Pareto

جهت‌گیری‌ها و دوستی و دشمنی‌های امراء باعث ایجاد جناح‌بندی‌ها و دسته‌بندی‌های آنان شد که هر کدام اهداف و انگیزه‌های متفاوتی از حکمران و شرایط جدید داشتند. این جناح‌بندی امراء صرف‌نظر از اینکه امراء را به دو دسته موافقان و مخالفان سلطان محمود تقسیم کرده بود، باعث ایجاد دو دسته امیران طرفدار یکپارچه‌سازی حکومت به سلطانی سنجر و امیران طرفدار سلطانی محمود نیز شد زیرا عده‌ای از امراء و دیوانیان تغییر سلطان جدید به نفع سنجر را موقعیت مناسبی برای بهبود موقعیت و شرایط خویش می‌دانستند امری که تنش‌های سیاسی زیادی را دامن زد.

بدین صورت امراء در این دوره به چند گروه تقسیم شدند که هر کدام بحران و مشکلاتی برای حکومت و سلطان جدید ایجاد کردند. دسته‌ای از امراء هوادار سلطان جدید گشتند و از وی و سیاست‌های وی حمایت تام داشتند. اینان که در دوره سلطان محمد در دستگاه سلطنت امتیازات کمتری نسبت به امیران دیگر می‌گرفتند، سعی داشتند با نزدیک شدن و نفوذ و تسلط بر سلطان جدید از امکانات و مزایای سیاسی - حکومتی بیشتری برخوردار باشند (Hasanzadeh, 2007). این دسته طرفداری و اعلام حمایت خود را با هواداری از شحنگی امیر برسقی بر بغداد که مورد تأیید سلطان محمود بود (Ibn Athir et al., 1987) ولی مخالفانی از دستگاه حکومت داشت، نشان دادند (Ibn Athir et al., 1987). امیرانی که در خدمت سلطان محمود بودند، امیر برسقی را می‌خواستند و نسبت به او علاقه و تعصبی داشتند. اینان برعکس از مجاهد الدین بهروز بدشان می‌آمد و به قرب و منزلتی که در نزد سلطان محمد داشت، رشک می‌بردند و می‌ترسیدند از اینکه پیش سلطان محمود نیز پیشرفت و نفوذ بسیار بهم رساند (Ibn Athir et al., 1987). عده زیادی از این امیران در جدال احتمالی بین سنجر و سلطان جدید طرفدار سلطان محمود بودند و در نهایت در مقابل سنجر نیز ایستادند. سردسته این امیران امیر برسقی، امیرعلی، امیر قراجه، امیر کروبای، امیر جیوش بیک، منکوبرس و امرای دیگر همراه با طرفدارانشان بودند. قسمت اعظم دیوانیان و لشکریان حکومتی نیز با این دسته همدست بودند (Ibn Athir et al., 1987).

گروه بعدی امیران با نفوذ دوران سلطان محمد بودند که با تغییر سلطان جدید و موقعیت پیش آمده ناراضی بودند و موقعیت خویش را در خطر می‌دیدند. اینان با سلطان محمود و دیوانیان و سایر امراء راه کینه و عناد در پیش گرفتند. (همان) دسته‌ای از این امیران با نزدیک شدن به سلطان سنجر، ملک مسعود و ملک طغرل، شاهزادگان شورشی خواهان تغییر اوضاع بودند. سردسته این امیران، امیر شیرگیر، امیر کنتغدی، مجاهدالدین بهروز، آق سنقر، امیر جیوش بیک و امرای دیگر بودند. شورش دیگر مدعیان و شاهزادگان سلجوقی نیز از بحران‌های موجود بود که با همکاری برخی امراء علیه سلطان جدید عصیان کردند. ملک مسعود در سال ۵۱۴ ه.ق با همکاری امیر جیوش بیک از سلطان درخواست سرزمین‌های بیشتری کرد. آنان هم‌زمان تصمیم به حمله بغداد هم گرفتند و سلطان را از دادن سرزمین‌های بیشتر به آن‌ها منصرف و علیه آن‌ها دست بکار شد. سلطان امیر منکوبرس را مأمور سرکوبی آنان نمود که در نهایت این غائله با صلح بین طرفین حل‌وفصل گردید (Ibn Athir et al., 1987). شورش بعدی از جانب برادر دیگرش ملک طغرل که شهرهای ساوه، آبه و زنجان را در اختیار داشت، در سال ۵۱۳ با همکاری امیر شیرگیر قصد شورش علیه سلطان را داشتند (Bandari & Jalili, 1977; Ibn Athir et al., 1987). هرچند امید داشت با برکناری امیر شیرگیر از اتابکی ملک طغرل غائله را خاتمه دهد، اما اتابک جدید امیر کنتغدی نیز در سرپیچی از دستورات سلطان مبنی بر احضار ملک طغرل در پیشگاه محمود نه تنها کوتاهی کرد بلکه چندی بعد ملک طغرل را علیه سلطان شوراند و کار به جایی رسید که ارسال سفیر نزد آنان نیز کارساز نشد و عاقبت حمله سنجر به غرب امپراتوری که حوادث سیاسی را به کلی به نفع خود پایان داد، راه‌گشای این غائله شد.

نگاهی به زندگینامه و خاستگاه کمال الملک

کمال الملک ابوطالب علی بن احمد سمیرمی اهل یکی از روستاهای اصفهان بود (Bandari & Jalili, 1977; Hafez Abru & Sajadi, 1996). سمیرم از لحاظ جغرافیایی متعلق به اصفهان و جزء املاک شاهان بوده است به همین سبب هم بسیاری از کارگزاران عصر سلجوقی از این منطقه انتخاب می شدند. عصر سلجوقی از جمله ادوار تاریخی است که بسیاری از کارگزاران مناطق مختلف اصفهان توانستند مشاغل و مناصب مهمی را بر عهده گرفته و در سیاست‌های زمانه خود تأثیر گذار باشند. البته انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت سلطان ملکشاه تاپایان این سلسله فرصتی برای ساکنین این منطقه ایجاد کرد تا بتوانند وارد تشکیلات سیاسی واداری شوند. کمال الملک تنها کارگزار اصفهانی در مقام وزارت بود که توانست روابط و اعتبار خود در دستگاه خلافت عباسی را حفظ کند. به خوبی از نیت و اهداف خلیفه مستر شد و وزیرش ابوعلی حسن بن علی بن صدقه در تحریک شورشیان علیه سلجوقیان آگاهی داشت و برای حفظ سلطنت سلجوقی و جلوگیری از اقدامات آن‌ها در اتحاد بادشمنان و مخالفین سلجوقی حتی با اجیر کردن فداییان اسماعیلی به خلیفه کارد زده شده و وزیرش هم مورد سو قصد قرار گرفت. در دوره سلجوقیان سمیرم شهری آباد و قلعه‌ای نسبتاً بزرگ داشت و در زمان سلطان محمد جزء املاک و قسمتی از مستمری گوهر خاتون زن محمد بن ملکشاه بوده است (Bandari & Jalili, 1977; Lambton & Amiri, 1993; Lambton & Azhand, 1993). به همین دلیل هم سمیرم در این دوره نقش مهمی در ارکان مدیریتی ایفا کرد. علاوه بر کمال الملک عده‌ای دیگر از شخصیت‌های سیاسی دیگر در دوره سلجوقیان هم از آنجا برخاسته‌اند.^۱ البته قابل ذکر است که چون سمیرم از اقطاعات گوهر خاتون بوده ایشان نقش مهمی در رسیدن افراد این منطقه به مناصب و مقامات حکومتی داشته‌اند. به عبارت دیگر انتخاب کارگزاران حکومتی از این منطقه بیانگر نفوذ و نقش زنان حرمسرا در دوره سلجوقیان و کشیدن افراد طبقات پایین جامعه به پست‌های مهم سیاسی می‌باشد. از لحاظ مذهبی منابع به دین و مذهب سمیرم اشاره اندکی کرده‌اند. بنداری در این باره آورده است که «مردم این شهر فطرتی پاک و هوشی تیز و تند دارند» (Bandari & Jalili, 1977). از آنجا که غالب دیوانیان دوره سلجوقی از خانواده‌ای اشراف، دیوانی و متنفذ جامعه بوده‌اند، کمال الملک برعکس روستازاده‌ای بود که ریشه در سمیرم داشت (Lambton & Amiri, 1993). پدر کمال الملک در سمیرم زراعت و محصول آنجا را جمع‌آوری می‌کرد (Bandari & Jalili, 1977). پدر کمال الملک نیز یکی از زمین‌های گوهر خاتون را به مقاطعه داشته (همان) و در این زمین‌ها کار می‌کرده است. وزیر گوهر خاتون در این زمان محمد عمید طغرای بود که پدر کمال الملک توانسته با وی ارتباط نزدیکی برقرار کند. همین ارتباط نزدیک با وی پل ارتباط کمال الملک با محمد عمید طغرای شد که بعدها کمال الملک را متولی املاک خصوصی خویش ساخت. ارتباط نزدیک کمال الملک با عمید طغرای باعث شد که بعدها نیابت وزارت گوهر خاتون را به دست بگیرد. از آنجا که محمد طغرای در این زمان در بغداد بود و امور دیوان گوهر خاتون بسیار آشفته بود، لیاقت و شایستگی‌های کمال الملک در سروسامان دادن امور دیوان از خود نشان داد باعث شد که در غیاب طغرای وزارت گوهر خاتون را صاحب شود و وارد دستگاه سلطان محمد بن ملکشاه گردید. یکی از عوامل موثر در ورود به تشکیلات دیوانسالاری برخوردار از نیروی حمایتی و پشتوانه بود و نفوذ حرمسرا و نقش گوهر خاتون به عنوان حامی کمال الملک در دربار و انتخاب مشارالیه در ابتدا به مقام مشرفی و مستوفی در عهد سلطان محمد همسر گوهر خاتون و سپس در دوره سلطان محمود مقام وزارت نشان می‌دهد که از طبقات پایین جامعه افراد به سبب نزدیکی به حرمسرا می‌توانستند به مقامات بالاتری برسند. وی در این میان با افراد متنفذ آشنا و راه‌های ناهموار خویش را هموار نمود (Klausner & Azhand, 1984). سمیرمی مانند بیشتر وزرای این دوره از طریق خدمت در دستگاه پایین دیوانی سلجوقیان به مراتب بالا رسید و توانست در نهایت به وزارت برسد و برادرش را هم که توانمند نبود وارد ساختار حکومتی نمود.

^۱ - از جمله می‌توان به عبدالرحمان سمیرمی که ظاهراً یکی از دیوانیان برکیارق بوده و نیز به ابواسماعیل موید الدین مشهور به طغرای از وزرای سلطان مسعود اشاره کرد.

از لحاظ خصوصیات فردی کمال‌الملک در منابع تصویر دوگانه‌ای از وی روایت شده است. عده‌ای از منابع از وی به نیکی یاد می‌کنند و برخی از منابع نیز از ظلم و تعدی‌های وی صحبت کرده‌اند. بنداری درباره وی می‌نویسد: «کمال سمیرمی از بخشنده‌ترین وزرا و باهمت‌ترین آنان بود» (Bandari & Jalili, 1977). ابو رجاء قمی نیز بر آن صحنه می‌گزارد. (قمی، بی تا: ۱۶ و ۱۵۵) هرچند خواندمیر معتقد است که «بصفت عقل و کیاست و فهم و فراست موصوف و معروف بود» (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۲۰۶) ابن اثیر از بیدادگری‌های وی صحبت کرده است^۱ و عقیلی بر آن صحنه می‌گزارد و آورده است که «اما ظلم با افراط داشت و در خون‌های ناحق بی‌پاک بود». البته گزارش بنداری که «از اعتقاد دینی در دل وی خبری نیست»، نیز قابل تأمل است (Bandari & Jalili, 1977). درباره شخصیت دوگانه می‌توان گفت از آنجا که کمال‌الملک در پیشبرد اصلاحات خویش مجبور به برخورد شدید با برخی از امراء و دیوانیان شد و در این راه مجبور به اذیت، مصادره اموال و حتی قتل برخی از دیوانیان نیز گردید، لذا بسیاری از منابع به دلیل کینه‌توزی وی را شخصیتی بیدادگر و ظالم معرفی کرده‌اند. وی که متهم به آتش‌سوزی مشهد امیرالمؤمنین در منابع است (Hamadani & Roshan, 2007) و این اقدام تأثیری منفی در اذهان ایجاد کرده که مؤلفان را به دو دسته مخالفان و موافقان تقسیم کرده است.

پیشینه سیاسی کمال‌الملک سمیرمی

کمال‌الملک به سبب آشنایی با محمد عمید طغرای وزیر گوهرخاتون زوجه سلطان محمد بن ملکشاه به وی نزدیک و بعدها وزارت وی را عهده دار گشت. (همان) بنداری در این باره می‌نویسد: «تمجید از وی توسط عمید و آشکار کردن صبح رستگاری وی از شب‌های درماندگی‌اش او را دارای مال و منال کرد و در چشم‌های خلق وزن و احترامی برایش تهیه ساخت» (Bandari & Jalili, 1977). سمیرمی در این مقام موفق عمل کرد و «امور دیوان را سروصورت داد» (همان، ۱۲۸) عبدالعزیز مستوفی عمومی عماد کاتب نیز در دیوان گوهرخاتون مشغول بود. کمال‌الملک به پیشنهاد وی برخی از سیاست‌های دیوانی را در دیوان گوهرخاتون اجرا کرده و به اعتبار دیوان انجامید. (کلوزنر، ۶۶) کمال‌الملک که اندیشه و روحیه تغییر و اصلاح در وی وجود داشت، اقدام به تغییر و تحولات دیوان گوهرخاتون نمود که این کار منجر به خشم عمید طغرای شده و عمید سعی در اخراج وی از دیوان داشت که حمایت گوهر خاتون مانع آن شده و تا زمان مرگ عمید سمت وزارت گوهر خاتون را رسماً عهده‌دار شد (Bandari & Jalili, 1977; Lambton & Amiri, 1993; Lambton & Azhand, 2006; Lambton et al., 1987).

اقدامات و اصلاحات کمال‌الملک در مقام وزارت گوهر خاتون باعث شد که «خاتون در دولت و مکننت چیزی را دید که تا به آن هنگام ندیده بود» (Bandari & Jalili, 1977). همین حسن اعتماد به درایت و تدابیر وی باعث شد که راه دیوان محمد بن ملکشاه برای کمال‌الملک توسط گوهر خاتون باز شود (Lambton & Amiri, 1993) و سلطان وی را به شغل اشراف مملکت برقرار نمود و طوایف به تعظیم او و خدمتکاران و لشکریان به طواف درگاهش اقدام می‌کردند. سلطان به قدری به وی اعتماد داشت که به خط دست خود به وی نامه می‌نوشت و او را بر خشم و خشنودی خود آگاه می‌کرد (Aqili, 1998; Bandari & Jalili, 1977; Lambton & Amiri, 1993).

کمال‌الملک اول سمت مستوفی‌الممالک را داشته و بعدها مستوفی محمد بن ملکشاه گردید (Aqili, 1998; Klausner & Azhand, 1984). وی مدتی نیز مشرف سلطان محمد بن ملکشاه بوده است (Bandari & Jalili, 1977). در سال‌های پایانی حکومت سلطان محمد، سمیرمی در سمت دیوان استیفا قرار گرفت و «از اینجا کارش به علو و بلندی گراید و کام تلخش شیرین شد. استقلال و استقامت پیدا کرد. وزیر نرم‌خو و عاجز از تندی بود از این‌رو کمال‌الملک مرد این میدان و حاکم دیوان گردید» (Bandari & Jalili, 1977). بعد از مرگ سلطان محمد در مراسم به تخت نشستن سلطان جدید کمال‌الملک شهادت و لیاقت خویش را به رخ دیوانیان دیگر از جمله خطیرالملک وزیر

^۱ - ابن اثیر درباره کمال‌الملک آورده است: ابوطالب سمیرمی وزیری بیدادگر بود. به نحوی که بی حساب اموال مردم را مصادره می‌کرد و بدهنده بود. نک: ابن اثیر، ۲۸/۲۵

برکنار شده به اثبات رساند (Bandari & Jalili, 1977). بدین صورت در سال ۵۱۲ ق سلطان محمود با درک درایت و کاردانی کمال‌الملک و بر اساس تجربه موفق وی در سمت‌های دیوانی پیشین، وزارت خویش را به وی سپرد. (Lambton & Azhand, 2006). بنداری در این باره چنین می‌نویسد: «وزارت را کمال‌الملک ابوالحسن علی بن احمد سمیرمی عهده‌دار شد در تاریخ سال ۵۱۲. این واقعه سه روز قبل از نبرد سلطان سنجر و سلطان محمود بود. با آنکه با وجود نبرد سلطانان بیگانه و وقت نظم و ترتیب نبود کار کمال سمیرمی به نظم و قاعده رسید» (Bandari & Jalili, 1977).

ماهیت اصلاحات کمال‌الملک سمیرمی

در عصری که تضعیف جایگاه وزارت و بحران‌های موجود سلجوقی در دوره سلطان محمود در اوج بود، وزیری که توانست با درک این مشکلات و بحران‌ها و تلاش در جهت برون‌رفت حاکمیت از آن‌ها اقدام کند، کمال‌الملک سمیرمی بود. مشارالیه با آگاهی از همه بحران‌های موجود و گسست‌های بنیادین حکومت و اجتماع در پی چاره‌جویی این بحران‌ها از طریق اصلاحات برآمد. وزیر به خوبی آگاه بود که با استفاده از حکومت‌داری شیوه پیشین امکان غلبه بر همه این بحران‌ها میسر نیست، لذا از طریق برخی اصلاحات در زمینه‌های سیاسی و مالی اقدام کرد. ماهیت اصلاحات سیاسی و اقتصادی بود. در زمان تصدی مقام وزارت زمینه‌های اجرای اصلاحات فراهم شده بود، اما بسترهای اصلاحات کاملاً فراهم نشده بود. اتخاذ روش ضربتی از جانب وزیر به این معنا نبود که در پیشبرد اهداف اولویت‌های ضروری برای برون‌رفت از بحران‌ها را رعایت نکند. وی در وهله اول تلاش در حل بحران سیاسی داشت و بعد سراغ اصلاحات اقتصادی و مالی رفت. کمال‌الملک در اجرای اصلاحاتش با وجود دشمنان، جناح‌ها، دسته‌بندی‌های مخالف خویش و برنامه‌هایش با احتیاط عمل می‌کرد. اگرچه مخالفان وزیر با آگاهی از برنامه‌های وی به سرعت در مقابل وی ایستادند اما وی حمایت سنجر، سلطان محمود و گروهی از دیوانیان و امراء را داشت. بدین صورت حضور یک دهه سمیرمی در دستگاه دیوانی سلجوقیان به وی این فرصت را داد که وی در نیرو سازی در مقابل مخالفان مشکل‌چندانی نداشته باشد امری که برای یک مصلح سیاسی مهم است. حضور دیوانیان قدرتمند طرفدار وی در دستگاه سلجوقیان در گویای این مسئله است (Aqili, 1998; Bandari & Jalili, 1977).

اصلاحات اقتصادی و مالی

چند دهه آشفتگی سیاسی علاوه بر تنزل نهاد وزارت از یک طرف و تضعیف کارکرد نهادها و دیوان‌های دیگر مشکلات اقتصادی زیادی برای ساکنان امپراتوری ایجاد شده بود که در محیط روستایی اکثر زمین‌ها بلااستفاده مانده بودند و در محیط شهری نیز وضع تجار و بازاریان مطلوب نبود. سمیرمی به خوبی از پریشانی وضع اقتصادی طبقات اجتماعی آگاه بود. اصلاحات سیاسی وزیر مقدمه‌ای برای اصلاحات اقتصادی و مالی بود. زیرا کمال‌الملک با حضور در دربار سلجوقیان به مدت دو دهه به خوبی از اوضاع اقتصادی جامعه آگاه بود، لذا از بحران‌های اقتصادی به وجود آمده در طول چند دهه بی‌ثباتی سیاسی که بی‌ثباتی اقتصادی را به همراه داشته، نگران بود لذا بعد از توفیق نسبی در اصلاحات سیاسی به فکر راه چاره برای برون‌رفت از بحران اقتصادی بودو حل بحران اقتصادی را در مسئله سیاسی می‌دانست که با آشتی بین دو قسمت امپراتوری تا حدودی حل شد. این سیاست نتیجه اقتصادی خوبی داشت که علاوه بر امنیت و آرامش که بهبود کشاورزی و دامپروری را به دنبال داشت (Bandari & Jalili, 1977). طبقه تجار و بازرگانان نیز راحت‌تر می‌توانستند در تمام امپراتوری مشغول تجارت باشند. وزیر برای اصلاحات اقتصادی در گام اول سعی کرد با سرعت تمام نخست بخشی از مشکلات اقتصادی که مربوط به سیستم اقتصادی حکومت بود را حل نماید و در وهله بعدی اصلاحات اقتصادی در آبادانی زمین‌ها و روستاها انجام دهد، سپس به مشکلات اقتصادی بخش شهری بپردازد.

^۱ - مدت وزارت وی در دستگاه سلطان محمود سه سال و دو ماه بوده است. نک: ابن اثیر، ۲۸/۲۵

مسئله اساسی در این زمان یکی مسئله خزانه سلطان و دیگری مسئله مالیات‌ها و اقطاع‌ها بود. در طول دو دوره جنگ و بی‌ثباتی سیاسی روش درست اجرای مالیات‌ها و همچنین اقطاع‌ها فراموش شده بود لذا سمیرمی در پی رفع آنان برآمد. خالی بودن خزانه خالی سد راه این تصمیم بود. سمیرمی با آگاهی از این وضعیت در پی راه چاره برای خزانه سلطان برآمد. وی در این راه باید طوری عمل می‌کرد که هم به هدف خویش برسد و هم در این زمینه آزار و اذیتی برای مردم نداشته باشد و بتواند رضایت عامه را جلب کند لذا مهم‌ترین اقدام وی در این زمینه مصادره اموال برخی از مخالفان خویش که دارای تمکین مالی بودند که با این اقدام هم رقیبان خویش را از میدان بدر می‌کرد و هم می‌توانست با مصادره این اموال سروسامانی به خزانه خالی سلطان بدهد (Ibn Athir et al., 1987) و در این راستا وی اقدام به تأسیس «دیوان مفردات» نمود (Bandari & Jalili, 1977).

مجدالملک براوستانی زمانی که در مقام مستوفی برکیارق قرار داشت، بر امراء زیاد تنگ گرفته بود بدین طریق دشمنی امراء را برانگیخت. هنگامی که امیر آنر در سال (۴۹۲ هـ.ق / ۱۰۹۸ م) علیه برکیارق شورش کرد، حاضر به تسلیم شد با این شرط که مجدالملک را به او واگذار کنند. البته قبل از اینکه امیر آنر اقدامی انجام دهد، خودش در توطئه‌ای به قتل رسید (Ibn Athir et al., 1987). بعداً تعدادی از امراء با نفوذ از سلطان خواستند تا مجدالملک را به دست آن‌ها بسپارد. ولی برکیارق قبول نکرد، امراء شورش کردند وارد سراپرده سلطان شدند و مجدالملک را با ضربت چاقو به قتل رساندند (Hamawi & Monzavi, 2001; Nishaburi, 1953). تا زمان نظام الملک، وزیران نسبت به امراء نفوذ بیشتری داشتند. اما بعد از نظام الملک این نفوذ سیر نزولی پیمود. دیوانسالاران مانند گذشته نمی‌توانستند نظارت خود را بر امراء اعمال کنند (Lambton & Azhand, 2006).

ایجاد دیوان مفردات صرف‌نظر از اینکه نتیجه جناح‌بندی‌های این دوره بود، امیدی برای غلبه بر مشکلات اقتصادی برای خزانه و دستگاه دیوان‌سالاری نیز بود. هرچند در مورد کم و کیف این دیوان اطلاعات زیادی در منابع در دست نیست، ولی احتمال می‌رود این دیوان مکانی بوده که اموال مصادره بزرگان در آنجا جمع می‌شده و بعد حل‌وفصل می‌شده است. وزیر به خوبی آگاه بود که برای پیشبرد اصلاحات عده‌ای از مخالفان یا باید از صحنه حذف گردد یا از لحاظ اقتصادی و مالی آن‌قدر تضعیف گردند که در فکر توطئه علیه وی نباشند لذا درصدد برآمد با شناسایی عده‌ای از بزرگان، اعیان و متنفذان اموال آن‌ها را برای خدمت به خزانه سلطان بکار گیرد. مطالبه اموال وزیر امیرعلی بار و اطرافیانش بعد از کشته شدن نشان می‌دهد که وزیر در مصادره اموال مخالفان برای خزانه نقش فعال داشته است (Lambton & Azhand, 2006). بی‌جهت نیست برخی منابع از سمیرمی بدگویی کرده‌اند و وی را به ریختن خون‌های ناحق و گرفتن مال مردم متهم کرده‌اند (Lambton & Azhand, 2006). عماد کاتب درباره وی می‌نویسد: «انوشیروان گفت: وزیر به گرفتن و بستن مشغول شد. دیوان خود را بنام دیوان مفردات نام گذاشت» (Lambton & Azhand, 2006). البته روایت انوشیروان از زبان عماد کاتب درباره بزرگ‌نمایی قتل و مصادره از جانب سمیرمی خالی از غرض‌ورزی نیست زیرا انوشیروان از چهره‌های محافظه‌کار و طرفدار دستگاه خلافت که بعدها به وزارت سلطان محمود نیز رسید، با وزیر رقابت و مخالفت داشت. این اتهامات مغرضانه به وزیر اصلاح‌طلب دیگر سلطان محمود، ابوالقاسم درگزینی در سطحی گسترده‌تر و شدیدتر وارد شده است. اما بدون شک سمیرمی در مسیر پیشبرد اصلاحات خویش ناگزیر از قتل، برخورد شدید و مصادره اموال برخی از مخالفان بوده است. یکی دیگر از اصلاحات اقتصادی وزیر برای پر کردن خزانه سلطان و نیز دستیابی به منابع مالی بیشتر برای سروسامان دادن دیوان و امورات دیگر و همچنین تأمین بخشی از نیازهای مالی دولت، تجدید عوارض مرزی و گرفتن حق البیع از مردم بود (Ibn Athir et al., 1987). کیفیت تغییرات و تحولاتی که در زمینه عوارض مرزی و بازرگانی توسط وزیر صورت گرفت، بر اساس منابع این دوره دشوار است. مخالفان سلطان محمود را وادار کردند که بعد از کشته شدن وزیر این عوارض جدید را لغو کند. ابن اثیر آورده است: «سلطان محمود که به صلاح‌دید سمیرمی تصمیم به تجدید عوارض مرزی و بازرگانی و گرفتن حق البیع از مردم عراق را داشت، از قصد خود منصرف

شد» (Ibn Athir et al., 1987). گرفتن مالیات مکوس یا غیرقانونی نیز یکی دیگر از سیاست‌های اقتصادی وزیر بود که در دوران وی در عراق ایجاد گردید. در تمام دوران سمیرمی این نوع مالیات برقرار بود تا اینکه بعد از مرگ وی سلطان آن را لغو کرد (Ibn Athir et al., 1987). این اقدامات وزیر در راستای پر کردن خزانه خالی سلطان بود.

گام بعدی اصلاحات اقتصادی وزیر در زمینه اصلاح نظام مالی و مالیاتی بود. دو دهه آشفتگی سیاسی باعث بی‌نظمی‌های در زمینه شیوه درست پرداخت مالیات به وجود آورده بود. وزیر علاوه بر نظم و نسق دادن به شیوه پرداخت مالیات‌های معمول که در نتیجه عدم نظارت درست بسیار مشوش شده بود، مالیات‌های جدید دیگری نیز بر تاجران و فروشندگان در نظر گرفت که منابع این دوره آن را به «مالیات‌های غیرمنصفانه» تعبیر کرده‌اند (Ibn Athir et al., 1987). این اقدام اصلاحی وزیر نیز مخالفان زیادی داشت. علاوه بر طیفی گسترده از تاجران و بازرگانان و خصوصاً طبقات شهری، عده‌ای از صاحب‌منصبان نیز که احتمالاً آنان نیز به تحریک تاجران بزرگ، با این قوانین جدید مخالفت کردند با آن مخالف بودند. وزیر در اجرای این قوانین جدید مالیاتی مصمم بود و تا زمان مرگ سمیرمی که احتمال می‌رود، قتلش در بازار اصفهان به تحریک یا توسط همان بازاریان و تاجران باشد، قوانین وی اجرا می‌شد. پس از مرگ وزیر سلطان محمود بنا بر اصرار مخالفان اصلاحات، این قوانین مالیاتی جدید را لغو کرد (Ibn Athir et al., 1987).

از دیگر اصلاحات اقتصادی وزیر برای پر کردن خزانه سلطان و جبران کسری بودجه، فشار بر اهل ذمه عراق خصوصاً اهل ذمه بغداد بود که در جریان سفر سلطان به بغداد در سال ۵۱۵ ه.ق آنان را مجبور به بستن غیار^۱ نمود و در قبال اعتراض اهل ذمه بر این سخت‌گیری‌ها آنان را مجبور به پرداخت بیست هزار دینار برای سلطان و چهار هزار دینار نیز برای خلیفه کرد.^۲ (Bandari & Jalili, 1977).

بعد از رفع مشکل امنیت برای تاجران و بازرگانان در دو قسمت امپراتوری از طریق اصلاحات سیاسی و اجرای قوانین مالیاتی جدید، یکی دیگر از اصلاحات محدود کمال‌الملک در محیط روستایی رسیدگی به زمین‌ها و محصولات کشاورزی بود. در نتیجه دو دهه آشفتگی‌های سیاسی امپراتوری سلجوقی به دلیل ناامنی در روستاها بیشتر زمین‌های کشاورزی بلااستفاده مانده بود. بخش اعظم روستاها در اثر غارت زیاد ستانی مأموران و محصلان مالیاتی، فشار مدعیان سلطنت برای تأمین بودجه لشکریانشان، مجبور به ترک زمین‌ها و روستاها شده بودند. می‌توان فشار اقطاع‌داران را نیز در اثر بی‌نظمی‌ها و عدم نظارت درست به آن اضافه نمود که همه این عوامل باعث رکود بخش کشاورزی شده بود. وزیر در این زمینه برای حل این مشکل «نواقص را مرمت و زمین‌های بی محصول را بار دیگر دارای محصول و منفعت کرد» (Bandari & Jalili, 1977). البته می‌توان تحلیل کرد ناکامی وزیر در پر کردن خزانه سلطان و شکست برخی برنامه‌های اقتصادی دیگرش که باعث رنجش بازاریان و تاجران گشته بود، وی را واداشت که در زمینه ترمیم اقتصاد کشاورزی گام بردارد زیرا می‌توان قائل به این تحلیل شد که در نتیجه ناامنی و بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی بخش زیادی از روستاییان و طبقات شهری از پرداخت مالیات‌ها ناتوان بودند لذا سمیرمی توجه ویژه‌ای به آبادانی زمین‌های کشاورزی نمود. بخشی دیگر از برنامه‌های سمیرمی در پاسخ به بحران اقتصادی موجود و در واقع برای کمک به وضعیت اقتصادی و معیشتی مردم اعطای بخشش‌های نقدی به آن‌ها بوده است. هرچند کم و کیف این بخشش‌ها در منابع مشخص نیست، ولی از آنجا که بعد از قتل وزیر اولین کاری که در مقابله با اصلاحات وی صورت گرفت، لغو رسومات و بخشش‌های بوده که وزیر به مردم می‌داده است، می‌توان به این نتیجه رسید که سمیرمی به این مسئله آگاه بوده که بحران اقتصادی فشار زیادی را بر مردم تحمیل کرده است، لذا وی برای جبران بخشی از این فشار اقتصادی درصدد اجرای این اقدام بوده است. مخالفان بعد از قتل وزیر نه تنها این رسومات و بخشش‌ها را لغو کردند بلکه درصدد

^۱ غیار علامت مخصوص اهل ذمه بود که آنان برای تشخیص از سایر مردم مجبور به پوشیدن آن بودند.

^۲ در دوره سلجوقی بر اهل ذمه سخت نمی‌گرفتند و تبعیض و تمایزی قائل نمی‌شدند مگر در مواقع خاصی به خاطر واقعه یا حادثه‌ای که از جانب زمین اتقاق افتاده باشد.

نک: بویل، تاریخ ایران کمبریج، ۲۶۳

گرفتن بخشی از بخشش‌های برآمدند که مردم در طول دو سال از وزیر گرفته بودند. شمس‌الملک جانشین سمیرمی بعد از قتل وزیر «فرمان داد که رسوم و شهریه‌ها را بازگیرند. به قطع بخشش‌های تنها رضایت نداد بلکه به تمام شهرها نامه نوشت که: در دو سال اخیر هرکس صدقه یا شهریه گرفته باید آن‌ها را به دیوان پس بدهد. در هر شهری به نیکان و مردم شریف مأموران شدید و محصلان تند خشم گماشت» (Bandari & Jalili, 1977).

برخی از برنامه‌های اصلاحی سمیرمی برای رفع بحران اقتصادی در دوران وی عملی نشد. وزیر برای جبران کسری بودجه امپراتوری سلطان را برای حمله به سرزمین کفار به بهانه «غزای شرعی» راضی کرد (Bandari & Jalili, 1977). هرچند این اقدام در دوران وی عملی نشد، ولی دلیلی بر دغدغه‌های وزیر برای حل بحران اقتصادی است. البته در نتیجه سیاست‌های نادرست وزیر بعدی حمله به شروان به جای سرزمین کفار نتیجه نامطلوبی برای سلطان محمود به بار آورد.

شدت مخالفت جناح تجزیه‌طلب و محافظه‌کار با اصلاحات وزیر با برخوردی که با بازماندگان وی و همچنین قوانین اصلاحاتی وی کردند، کاملاً مشخص است. شمس‌الملک وزیر در وهله اول «میراث وزیر شهید را گرفت. خزینه او را یغما کرد. پس‌اندازهای وزیر رفت» (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۶۱). علاوه بر این، بازماندگان و فرزندان وی را در حبس و بند کرد، درصدد لغو سیاست‌های اصلاحی وزیر برآمد. مخالفان، سلطان را راضی کردند که قوانین سمیرمی را لغو کند (Ibn Athir et al., 1987). وزیر جدید برنامه‌های اقتصادی را به روال سابق برگرداند. (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۶۱) هرچند سمیرمی جان خویش را بر سر اصلاحات گذاشت، ولی برنامه‌های اصلاحی وی سرلوحه وزرای بعدی چون مختص‌الملک کاشی، ابوالقاسم درگزینی و کمال‌الدین خازن گردید از اصلاحات وی الگو بگیرند. برای نمونه مالیات مکوس که در راستای تأمین و جبران کسری بودجه و پر کردن خزانه سلطان از سیاست‌های سمیرمی در سال ۵۱۵ ه.ق در راستای بهبود اقتصادی وضعیت دولت بود، با لغو آن توسط سلطان بعد از قتل وزیر در سال ۵۳۳ ه.ق در زمان سلطان مسعود توسط کمال‌الدین خازن در راستای بهبود وضعیت اقتصادی دستگاه مسعود مجدداً اجرا شد (Lambton & Amiri, 1993). عماد کاتب می‌نویسد: «در وزیران سلسله سلجوقی از نظر خرد و بردباری در کار و شجاعت و صراحت کامل‌تر از کمال‌الملک نبود. نامه‌های فارسی وی بر دانش زیادش دلیل است. از مضامین این نامه‌ها قوانین وزارت و رسوم آنرا می‌توان شناخت»، می‌توان تحلیل کرد که وی قدم‌های در راه قوانین جدید وزارت نیز برداشته است که مدت کم وزارتش فرصت اجرای آن‌ها را نداده است. البته نامه‌های کمال‌الملک در این زمینه باقی نمانده است که از طریق آن‌ها به مفاد آن و قوانینی که عماد کاتب به آن اشاره کرده، پی برد.

تأثیرات اجتماعی و سیاسی

ارتباط سلاطین سلجوقی با وزرا

بسیاری از مورخان، پیشرفت‌های حوزه دیوان سالاری در دوره سلجوقیان را به برخی از وزیران به ویژه نظام‌الملک وزیر نخستین الب ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی نسبت می‌دهند. سلاطین اولیه سلجوقی بر دریافت فرمانها از خلفا و دفاع از دین اسلام پای فشردند تا از این طریق پایگاهی هم مرتبه غزنویان کسب کنند و به حکومت خود وجهه شرعی و قانونی دهند. سلاطین بعد از ملک‌شاه نیز در جهت شناسایی و به رسمیت شناختن خلیفه تلاش کردند. دوره نخستین سلجوقیان صرفاً مبین تنفیذ دوباره مذهب تسنن نبود، بلکه تأیید دوباره موقعیت خلیفه به عنوان رییس ملل اسلامی نیز تلقی می‌شد که در کنار سلطنت به عنوان عنصری ضروری در تاسیس اندیشه حکومت اسلامی تفسیر گردید. نظام جدید دیوانی برگرفته از همین اندیشه بود، اندیشه‌ای که از یک سلسله اختیارات قانونی همبسته تالیف می‌یافت که ثباتشان نه تنها بر جدایی نهاد کشوری از لشکری اتکاء داشت، بلکه بر وفاداری شخصی سلطان به خلیفه و اطاعت ماموران از سلطان نیز تأکید می‌ورزید. از یک

سو، خلیفه توسط سلطان که از طریق قدرت اجرایی، قدرت نهادی خلیفه را مورد تایید قرار می‌داد، تعیین می‌شد و از دیگر سو، اعتبار حکومت سلطان با سوگند وفاداری نسبت به خلیفه‌ای که خود او تاییدش کرده بود، قوام می‌یافت. مدیریت سازمان حکومت عظیم سلجوقیان را وزیران مقتدری برعهده داشتند که در معیت عده‌ای از کاتبان و کارگزاران پرورده دستگاه غزنویان امور مملکت و دولت تازه تاسیس سلجوقی را اداره می‌کردند. مراد از وزارت در دوره سلجوقی اداراتی است که هر کدام از آن‌ها مانند وزارتخانه‌های کنونی به یک رشته از امور دیوانی رسیدگی می‌کردند (Klausner & Azhand, 1984).

امنیت راه‌ها در سایه امنیت سیاسی

در اواسط پادشاهی ملک‌شاه، یعنی در سال ۹۳۶ ه.ق امنیت بی‌مانندی بر جاده‌ها حاکم بود و می‌توان گفت رشد اقتصادی که در این دوره وجود داشت و می‌تواند مدیون عمران راه‌ها و ایجاد امنیت در جاده بوده باشد چنانکه بسیاری از حق ترانزیت و مالیات بازرگانی کاهش یافت یا به کلی لغو شد کرمان در دوران فرمانروایی سلجوقیان محلی توسعه یافت، قاورد راهزنان بلوچ را نابود کرد و در طول مسیری که از بیابان عبور می‌کرد به سیستان می‌رسید مناره‌هایی جهت دیده بانی واب انبارها و کاروانسراها احداث نمود،تجار خارجی از طریق کرمان با هند و مشرق زمین به تجارت می‌پرداختند. فارس با اینکه در مجاورت کرمان واقع شده بود اما موقعیت کرمان را نداشت در صورتی که قاورد با بلوچ‌ها مبارزه کرده و دست آن‌ها را از غارت کرمان کوتاه کرده بود و بدین طریق توانسته بود پیروزی بزرگی را نصیب خود کند. در قرن پنجم ه.ق برخی اصلاحات در زمینه اقتصادی، پیشرفت در وضعیت راه‌ها برقراری امنیت و نظارت حکومت مرکزی بر حدود قلمرو سرزمینی و... باعث شد اوضاع مناسبی برای رشد و توسعه هرچه بیشتر و مناسبات تجاری و نظام بازار بوجود آید. در دوره سلجوقیان تجارت و صادرات و واردات به رشد شایان توجهی رسید راه‌های کاروانی توسعه یافته و بر تعداد این جاده‌ها افزوده شد و در کنار آن‌ها موسسات رفاهی و امنیتی در طول راه‌ها احداث شد بنابراین این به علت سود زیادی که از تجارت ترانزیتی به بازرگانان میرسد تجار بیشتر کالاهای با ارزش و تجملی ولو کس را از مناطق دور دست می‌خریدند و به جامعه اسلامی می‌فروختند و تماماً کالاهایی از ممالک اسلامی به مناطق شرق ارسال می‌شد (Aghayousefi et al., 2012).

ساخت مدرسه به عنوان کار فرهنگی

انوشروان بن خالد وزیر سلجوقی در کاشان اقدام به ساخت مدرسه کرد. وی از حمایت بزرگان و دانشمندان و علما غافل نمی‌شد. شاردن در سفرنامه خود از مدرسه‌ای در اصفهان نام برده و گفته که آن را خواجه نظام الملک ساخته است. این مدرسه که شاردن آن را مدرسه‌ای کوچک توصیف کرده و به گزارش او محل دفن خواجه نیز در همین مدرسه است، در محله باغات «باغ توت» قرار گرفته که در بخش احمدآباد مربوط به ارتفاعات محله کران می‌باشد. محله کران یا ناشنوایان، قبلاً باغ توت خوانده می‌شد، به این دلیل که چندین باغ داشته که همه درختهای آن فقط توت بوده است. مدارس را که نظام الملک بانی آن بود به نظامیه معروف شده است. این نظامیه‌ها در چندین شهر ساخته شد از جمله، بغداد، بصره، اصفهان، هرات و غیره (Khwondamir & Nafisi, 1976). این مدارس مخصوص مذهب شافعی بود. خواجه باعث نظم و ترتیب خاصی در مدارس شد. و آن‌ها را به صورت آموزشکده‌های شبانه روزی در آورد و همه وسایل و امکانات جهت تحصیل در آن‌ها فراهم بود.

بدین ترتیب تحت تاثیر نظامیه‌های خواجه در اکثر شهرهای ایران تعداد مدارس رو به افزایش نهاد و حتی شهرهایی هم که نظامیه نداشت مانند، گرگان، کرمان، یزد، بم و جیرفت و شهرهای دیگر دارای مدرسه شدند. آثار این نهضت فرهنگی که بانی آن خواجه بود تا دو قرن پایدار ماند و زبان و ادبیات فارسی و عربی و علوم دیگر رواج بسیار گرفت و کتاب‌های زیادی تألیف و تصنیف گردید. هدف خواجه از این کار تقویت بخشیدن به نهاد دینی برای پیشبرد مقاصد سیاسی بود. زیرا با توسعه مدارس آن هم با فقه شافعی، طبقه اهل علم و ادب از یک طرف و علما از سوی دیگر به هم نزدیکتر می‌شدند و آن‌ها در مدارس که به سنگر مذهب تبدیل شده بود از تعلیم مشترکی برخوردار می‌شدند. اقدام

خواجه در تاسیس اینگونه مدارس در واقع تبدیل آنان به مراکز آموزش مذهب رسمی سنت گردید. کاری که هرگز در دوره‌های قبل سلجوقیان سابقه نداشت و شاید انگیزه مهم وی، مبارزه با گسترش فرقه‌های اسماعیلیه که موجودیت دولت را تهدید می‌کرد بود.

بحث و نتیجه‌گیری

کمال‌الملک سمیرمی از نخبگان و کارگزاران حکومتی با دیدگاه و تفکرات اصلاح‌گرانه برای ثبات و برقراری آرامش و امنیت در امپراتوری سلجوقی است. البته جایگاه پایین مشارالیه که فرزند کشاورزی بود که به سبب نزدیکی به حرمسرا توانست به مقامات مشرفی، مستوفی و وزارت برسد و در دو دهه بی‌ثباتی‌های سیاسی و اقتصادی با تفکر یک مصلح امور را اداره کند. حمله سنجر به قسمت غرب امپراتوری، قدرت‌یابی امیران نظامی، جناح‌بندی‌ها و دسیسه‌های درباری، شورش شاهزادگان سلجوقی، خزانه خالی و عدم وصول مالیات و بسیاری از مسائل دیگر تنها بخشی از مشکلاتی بود که وزیر را می‌طلبید که با درایت و لیاقت بر آن‌ها فائق آید. سمیرمی با درک موقعیت و جایگاه سنجر با روش ضربتی گام اول اصلاحات سیاسی خویش را با تلاش فزاینده در جهت حفظ وحدت امپراتوری سلجوقی برای جلوگیری از تجزیه آن با حمایت از سنجر شروع کرد. موفقیت نسبی در این اقدام مهم و بازگشت آرامش و امنیت در دو قسمت شرق و غرب امپراتوری با پیروزی سنجر، وزیر را بر آن داشت که برای اصلاحات دیگر سیاسی اقدام کند. البته سمیرمی به حمایت‌های سنجر، سلطان محمود و برخی از دیوانیان و حامیانش دل گرم بود. وی جناح‌بندی‌ها و دسیسه‌های درباری را با درایت مدیریت و کنترل کرد. در این راستا عده‌ای از دیوانیان و امیران نظامی عزل، حذف و کشته شدند و عده‌ای نیز وارد مناصب دیوانی دستگاه سلطان محمود گشتند. تصمیم وزیر و سلطان محمود برای حل بحرانی که شاهزادگان سلجوقی ایجاد کرده بودند، سهمیم کردن آنان در مملکت بود. تلاش وزیر برای بهبود روابط با دستگاه خلافت موفقیت‌آمیز بود و از این بابت موفق شد رابطه دستگاه خلافت و دربار سلجوقی را حسنه نگه دارد. توفیق سمیرمی در اصلاحات سیاسی وی را برای اجرای اصلاحات اقتصادی مصمم کرد. چند دهه جنگ و درگیری داخلی باعث وخامت اوضاع از لحاظ اقتصادی شده بود. اصلاحات وزیر در این زمینه در سیستم دیوانی، بخش شهری و بخش روستایی اجرا شد. ایجاد امنیت و آرامش در دو قسمت امپراتوری بهبود کشاورزی و دامپروری و تجارت را به دنبال داشت. وزیر علاوه بر نظارت دقیق اجرای مالیات‌ها و اقطاع‌ها، برای خزانه خالی سلطان با ایجاد دیوان مفردات اقدام به مصادره اموال دیوانیان ناراضی کرد. وی از این اقدام علاوه ضبط ثروت آنان در جهت پر کردن خزانه، درصدد تضعیف آنان نیز بود؛ امری که هرچند چهره در درازمدت باعث ایجاد دسیسه‌بازی درباریان علیه خویش شد، ولی در کوتاه‌مدت مفید واقع شد. نظم و نسق دادن به شیوه پرداخت مالیات‌های معمول، تجدید عوارض مرزی و گرفتن حق البیع از مردم، وضع مالیات‌های جدید، گرفتن مالیات از اهل ذمه، اعطای بخشش‌های نقدی در جهت کمک به معیشت مردم دیگر اصلاحات اقتصادی وزیر برای بهبود اوضاع نابسامان اقتصادی دستگاه سلطان محمود بود. اصلاحات سمیرمی مخالفان زیادی از کانون درباریان و کانون‌های شهری و روستایی داشت. علاوه بر تشدید برخی دسته‌بندی‌ها و دسیسه‌ها علیه وزیر در دربار، برخی اصلاحات اقتصادی وزیر خوشایند طبقات شهری از جمله تاجران نبود. روزه‌روز جایگاه وزیر ضعیف‌تر و قدرت مخالفان بیشتر می‌شد تا جایی که مخالفان توانستند با قتل وی خشم خویش را نسبت به اصلاحات نشان دهند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Aghayousefi, A., Shaghaghi, F., Dehestani, M., & Barghi Irani, Z. (2012). The Relationship between Quality of Life (QoL) and Psychological Capital with Illness Perception in MS Patients Alireza Yousefi*, Farhad Shaghaghi**, Mehdi Dehestani***, Ziba Barghi Irani**** *Associate Professor of Psychology Group in PNU University **Assistant Professor of Psychology Group in PNU University ***Assistant Professor of Psychology Group in PNU University **** Instructor and PhD Student in Psychology Group at PNU University. *Health Psychology*, 1(1), 29-41. https://hpj.journals.pnu.ac.ir/article_139.html
https://hpj.journals.pnu.ac.ir/article_139_85065c97b7bacab81d022be6cbdfa2a3.pdf
- Aqili, M. (1998). *Mints of Iran in the Islamic era*. Foundation of Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment.
- Azghandi, A. (1992). *Political elites of Iran between two revolutions*. Ghooms Publishing.
- Bandari, & Jalili, M. H. (1977). *Zubdat al-Nasr wa Nukhbat al-Asr (History of the Seljuk dynasty)*. Cultural Foundation Publishing.
- Hafez Abru, A. i. L., & Sajadi, S. (1996). *Geography of Hafez Abru* (Vol. 2). Mirath Maktoub.
- Hamadani, K. R. a.-D. F., & Roshan, M. (2007). *Jami al-Tawarikh (History of the Seljuks)* (Vol. 2). Mirath Maktoub.
- Hamawi, Y. i. A., & Monzavi, A. (2001). *Mu'jam al-Buldan* (Vol. 2-5). Cultural Heritage Organization.
- Hasanzadeh, E. (2007). Reforms and political instability in the Seljuk period. *Scientific Research Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan*, 2(50), 17-43.
- Huntington, S., & Salasi, M. (1996). *Political order in changing societies*. Elm Publishing.
- Ibn Athir, I. a.-D. A. a.-H. A. i. A. a.-K. a.-S., Hashemi Haeri, A., & Halat, A. (1987). *Complete history, great history of Islam and Iran*. Elmi.
- Khwondamir, G. a.-D. H. a.-D., & Nafisi, S. (1976). *Dastur al-Wuzara*. Iqbal.
- Klausner, C., & Azhand, Y. (1984). *Bureaucracy in the Seljuk era*. Amir Kabir.
- Lambton, A. K. S., & Amiri, M. (1993). *Landlord and peasant in Iran*. Scientific and Cultural Publishing.
- Lambton, A. K. S., & Azhand, Y. (1993). *Continuity and change in medieval Iranian history*. Ney Publishing.
- Lambton, A. K. S., & Azhand, Y. (2006). *A glimpse into the history of Iran after Islam*. Amir Kabir.
- Lambton, A. K. S., Boyle, A., & Anousheh, H. (1987). The internal structure of the Seljuk empire. In *The Cambridge history of Iran, Volume 5 (From the coming of the Seljuqs to the fall of the Ilkhanate)* (pp. 201-270). Amir Kabir.
- Nishaburi, Z. a.-D. (1953). *Seljuqnama*. Klar Khavar.
- Taheri, M. (1998). Elites and elite-orientedness. *Roshd Social Sciences Education*(71).
- Yousefi Far, S. (1994). *History of political, social, economic, and cultural developments of Iran during the Seljuk period*. Payame Noor Publishing.
- Yousefi Far, S. (2004). The organization of the army during the great Seljuk period in Iran. First National Conference on Iranology (Collection of Articles), History and Historical Geography Volume, Tehran.